

פרק רביעי

החיל וגבולותיו

א. החיל ושיעורו בפוסקים

במשנה במסכת כלים (א, ח) נאמר: "חיל מקודש ממנו (מהר הבית), שאין גוים וטמא מת נכנס לשם". משמעות הדבר היא, כי השם 'חיל' הוא שמו של משטח מסויים אשר מקודש יותר מהר הבית. אבל הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ה, ג) כתב במפורש, כי משמעות המלה 'חיל' היא חומה, וכן סוברים עוד כמה ראשונים¹. אך על כרחין יש לומר, כי גם המשטח אשר פנימה מחומה זו (או הסמוך לחומה זו) נקרא על שם החומה 'חיל', ועל כל פנים, היות המקום הזה שטח מקודש ברור גם ממקורות אחרים². קביעת גבולות משטח זה חשובה ביותר הלכה למעשה בזמן הזה, שכן הטומאה אשר אין אנו יכולים להיטהר ממנה בזמן הזה היא טומאת מת כידוע, אבל עד גבול החיל בלי ספק יכולים אנו להתקרב.

והנה במשנה במדות (ב, ב) נאמר: "לפנים ממנו (מהר הבית) סורג גבוה ויטפחים. וי"ג פרצות היו שם... לפנים ממנו החיל עשר אמות, וי"ב מעלות היו שם, רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". במשנה זו קיימים שני ספקות. האחד — מה תפקיד הסורג ומה היחס בינו לבין החיל; והשני — מה פשר עשר אמות שנאמרו בחיל. שיטת רש"י ורבים מן המפרשים³ היא, כי הסורג הוא גבול החיל, ולא היתה בחיל עוד חומה נוספת. אלא כל השטח שבין חומת עזרת נשים (או העזרה עצמה בצדדים שלא היתה בהם עזרת נשים) ובין הסורג, נקרא 'חיל', ומקודש בקדושת החיל.

ולפי זה, אין אפשרות לבאר את מדת עשר אמות האמורה שם אלא על רוחב החיל (ואמנם יש מקום לדון אם כולל שיעור זה את המדרגות בתוכו, או שהם מוסיפות על השיעור. וכן יש לדון אם המשטח הישר למטה מן המדרגות, או למעלה מהן).

אולם לפי השיטות שהחיל הוא חומה, יש מקום להסתפק על מה נאמר שיעור עשר אמות, והרמב"ם כתב מפורש כי עשר אמות הוא גובה החומה, הנקראת חיל. אך האחרים לא כתבו כן, ור' שמעיה (שגם הוא מן הסוברים כי 'חיל' היא חומה), כתב במפורש, כי עשר אמות הן בין הסורג לחיל.

1 הערוך, ר' שמעיה, וכפתור ופרח. וראה ירושלים בספרותנו, עמ' 330, הערה 103. וראה עוד ב'המעין', ניסן תשכ"ח, עמ' 8.

2 ערב פסח שחל להיות בשבת, כת שניה יושבת בחיל, פסחים פרק שביעי; בית המוקד פתח היה לו לחיל, מדות פ"א; ועוד.

3 רש"י יומא דף טז, וכן ר"ע מברטנורא, תוספות יו"ט, תפארת ישראל ועוד (ראה הערה 1).

כמו כן צריך עיון, היכן הגבול ההלכתי של החיל למאן דאמר שהיתה שם חומה, כי על כל פנים אין להכחיש שגם השטח קרוי בהשאלה 'חיל', וברור לכאורה שהכוונה לשטח שפנימה מאותה חומה, אך אפשר שגם השטח שחוצה לה, שהיו בו מדרגות המובילות אליה. כי אם הגבול הוא החומה לא ברור תפקידו של הסורג. וכבר עמדו על קושי זה (וברא"ש בפירושו למשנה כאן דחק למצוא פתרון לבעיית תפקידו המיותר של הסורג).

והנה לפי שיטת רש"י וההולכים אחריו, שאלת גבול החיל תלויה בשאלת איתור גבולות העזרה בלבד ובתוספת עשר אמות. אבל לפי השיטות האחרות אין לכאורה כל נתון לפטור את השאלה (ואף לדעת ר' שמעיה, שיעור עשר אמות הוא על חלקו החיצוני של החיל, כלומר מן הסורג לחומה. אך מן החומה ולפנים, אין השיעור ידוע).

והנה להלכה, היה אפשר לכאורה להקל כדעת רש"י ורבים מן המפרשים, דהרי איסור כניסה לחיל הוא מדרבנן בלבד. זאת ועוד, הן הרמב"ם וההולכים אחריו לא נקטו כלל שיעור. ואם כן הנמצא במרחק אחת עשרה אמות מכותל עזרת נשים, לרש"י ודאי מותר. ולרמב"ם הוא ספק, דשמא גם לדידה מקום זה מחוץ לחיל הוא, ובכהאי גוונא ודאי יש להקל כדעת רש"י. ואולם כפי שיתבאר לקמן, גם לדעת רש"י אינו פשוט.

ב. רוחב החיל בצפון וברום

כידוע, היה בצפון העזרה 'בית גדול' שנקרא המוקד. בבית זה היו ישנים כהנים והיה חלקו בקודש וחלקו בחול (מדות א, ו ח). עצם קיומו של בית כזה בצפון העזרה, כאשר פתח יש לו לחיל, מחייב היות החיל במקום זה רחב יותר מעשר אמות (זולת המדרגות כמובן). וזה מחייב לומר, שלא היה החיל עשר אמות אלא במזרח, כלומר בסמוך לעזרת נשים. כך במפורש כתב ר' מלכיאל אשכנזי בספרו 'חנכת הבית' סימן טו: "ולפי דעת רש"י וברטנורא צריך לומר שצד מזרח דוקא היה מן הסורג ועד החיל י' אמות ושלסוף י' אמות היא עזרת נשים. אבל בשאר הרוחות לא היה קרוב כמו בפאת מזרח, שהרי בצד צפון היה שם בית המוקד שבית גדול היה" וכו'. וכן כתב מפורש גם ר' משה קאזיס בביאורו למשנה (וכמו שגם ציין זאת בספר 'חנכת הבית').

מלבד ראייה זו, יש להביא ראייה נוספת לגודל ממדי החיל, וזה כי לשכת הגזית גם היא חציה בקדש וחלקה חול (יומא דף כה); וחלק חול שבה מספיק לישיבה של סנהדרין (שהרי אסור לשבת בתוך העזרה). מקומה של לשכה זו שנוי במחלוקת בגירסאות שונות במשנה במדות (ה, ד), אם היתה בצפון או היתה בדרום העזרה. והנה את רוחב החיל בצפון הוכחנו. ואם היתה גם לשכה זו בצפון, מקומה ברור. אך למעשה, כאשר הוכחנו כי רוחב עשר אמות אינו בדווקא בשאר כוונים, אחת היא לעניין עקרון זה, בין אם היתה הלשכה בצפון ובין אם בדרום. כי על כל פנים ברור, שרוחב עשר אמות אינו אלא במזרח בלבד.

והראני הרב פרופ' אפרים וויזנברג מלונדון (אחר שהראיתי לו הראיות הנ"ל), כי כן יש להוכיח ממשנה במסכת שקלים (פרק ח), שם נאמר כי את הפרוכת היו

מטבילין בחוץ (אם נטמאה) ושוטחין אותה בחיל. והנה מדות הפרוכת הן 40×20 אמה. ואם מדות החיל עשר אמות מכל רוח, אין מקום בשטחו בשום אופן לִשְׁטוֹחַ בו פרוכת. והנה נוסף על ראיות אלו, דבר זה הוא הכרחי מבחינה הנדסית, שהרי הפרש הגובה בין הר הבית לבין עזרת כהנים שש עשרה אמות. וכאשר יורדים מעזרת כהנים לכיוון הר הבית, יורדים מתחילה שתי אמות וחצי לעזרת ישראל, ואחר כך עוד שבע אמות וחצי לעזרת נשים ועוד שש אמות יורדים בשתיים עשרה המדרגות אשר בחיל. והנה כל זה נכון, רק כאשר יורדים לכיוון מזרח, אבל היוצא מן העזרה לכיוון צפון או דרום, צריך לרדת כאחת את כל שש עשרה האמות. כלומר צריך לשלושים ושתיים מדרגות ולא לשתיים עשרה בלבד, כפי שנצרך מצד עזרת הנשים. ואם המדרגה גובה חצי אמה ושלחה אמה (מדות ב, ג) הרי רוחב החיל שש עשרה אמות לכל הפחות, מצד דרום ומצד צפון. וכבר עמד על כך ר' חיים אלפנזרי בספרו 'דרך הקודש' דף יא (יש לזכור, כי לא על שש אמות הדיון שלפנינו, אלא על העיקרון שלא נאמרו עשר אמות אלא במזרח בלבד. הנחה זו מקשה כמובן פסיקת הלכה וקביעת גבולות לחיל אליבא דכולי עלמא).

ג. דברי יוסף בן מתתיהו אודות החיל

מאחר שלא נתבררה מן המקורות צורת החיל בדייקנות, יש לנו לעיין בדברי עד הראיה — יוסף בן מתתיהו — לבחון אותם לאור המקורות המועטים שיש בידנו, ולנסות למצא את צורת החיל בדייקנות.

וכך כתב :

"והעובר דרך הככר הזאת (הר הבית, החצר החיצונה) אל המקדש השני הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש (הסורג) אשר היתה גבוהה שלש אמות וכלילה יפי במלאכתה, ובמחיצה הזאת נמצאו ברוחים שוים עמודים המודיעים את חקי הטהרה (הקדשה), אלה בכתב יון ואלה בכתב רומא, לאמר, כי אסור לאיש נכרי לבוא אל הקדש, כי המקדש השני (חצר בית ה' הפנימית, העזרה) נקרא בשם קדש. ובארבע-עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון (החצר החיצונה, הר-הבית) והוא היה רבוע ממעלה (למקדש הראשון) וגם לו היתה חומה מסביב. והחומה הזאת היתה גבוהה מחוץ כארבעים אמה, אך המעלות כסו את חלקה, ומבית היה גבה החומה עשרים וחמש אמה, יען אשר נשענה החומה בבנינה למקום גבוה יותר, על כן לא נראתה בכל קומתה, כי כסתה עליה הגבעה. ובין ראש ארבע-עשרה המעלות ובין החומה נמצא רוח עשר אמות כלו מישור (החיל). ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים (שערי העזרה). ומספר השערים מצפון ומדרום היה שמונה ארבעה בכל אחת משתי הרוחות, ושני שערים לרוח מזרח מפני הצרך, כי מהעבר הזה נמצאה עזרה מקפה חומה לנשים... ועל כן היה דרוש שם שער שני אשר נחצב מול השער הראשון. וגם

ביתר הרוחות נמצא שער אחד בדרום ושער אחד בצפון לעבור בהם אל עזרת הנשים...

חמש עשרה מעלות העלו ממחיצת עזרת הנשים אל השער הגדול (שער ניקנור) והן היו שפלות מחמש המעלות, אשר עלו בהן אל יתר השערים⁴.

קטע זה, דגו בו כמה חוקרים בפרטים שוליים, שאינו תואם בהם את דברי חז"ל. כגון בשאלת גובה הסורג, שלדברי חז"ל עשרה טפחים ולדברי יוספוס שלש אמות דהיינו שמונה עשר טפחים (או שמא חמישה עשר טפחים אם שיער באמה בת חמשה טפחים). ולפי פשוטו, יוספוס מדד את הסורג, כולל עמודי השילוט, וחז"ל דיברו על בסיסו בלבד. כן עסקו בסתירה שיש במספר המעלות, שלדברי יוספוס הן ארבע עשרה ולדברי חז"ל שתים עשרה אבל כמדומה שביסודות העיקריים שבדבריו לא נגעו כלל. להלן ניתוח דבריו כמות שהם:

א. חומה בצורת רבוע הקיפה את המתחם המקודש ביותר (ולדברי חז"ל לכאורה מלבן של קפ"ז על קל"ה אמות).

ב. חומה זו היתה על שפת 'הגבעה' שבמרכז הר הבית. מחוץ לחומה היה מתחם נמוך בחמש עשרה אמות מן הגבעה שבפנים. פרט זה הוא פרט בעל חשיבות רבה ביותר בהבנת מבנה החיל. בקשר לכך, יש לזכור כי ההפרש בין גובה הר הבית לגובה העזרה הוא 13.5—16 אמות, וזה תואם את דברי יוספוס (סוף סוף אין מדובר כאן במדידה שמדד, אלא בהתרשמות).

ג. על מנת לרדת מן המפלס הגבוה למפלס הר הבית, ירדו מתחילה בחמש מדרגות, ולאחר רחבה מסויימת ירדו בעוד ארבע עשרה מדרגות. פרט זה בדברי יוספוס הוא קשה, שכן לפנינו תשע עשרה מדרגות בלבד, וזה אינו הולם את הפרש הגובה של חמש עשרה אמה אם גובה המעלה חצי אמה. ואמנם יוספוס נוהר מכך, וכתב כי חמש המעלות היו גדולות. אך כמדומה שעדיין אין זה מספיק.

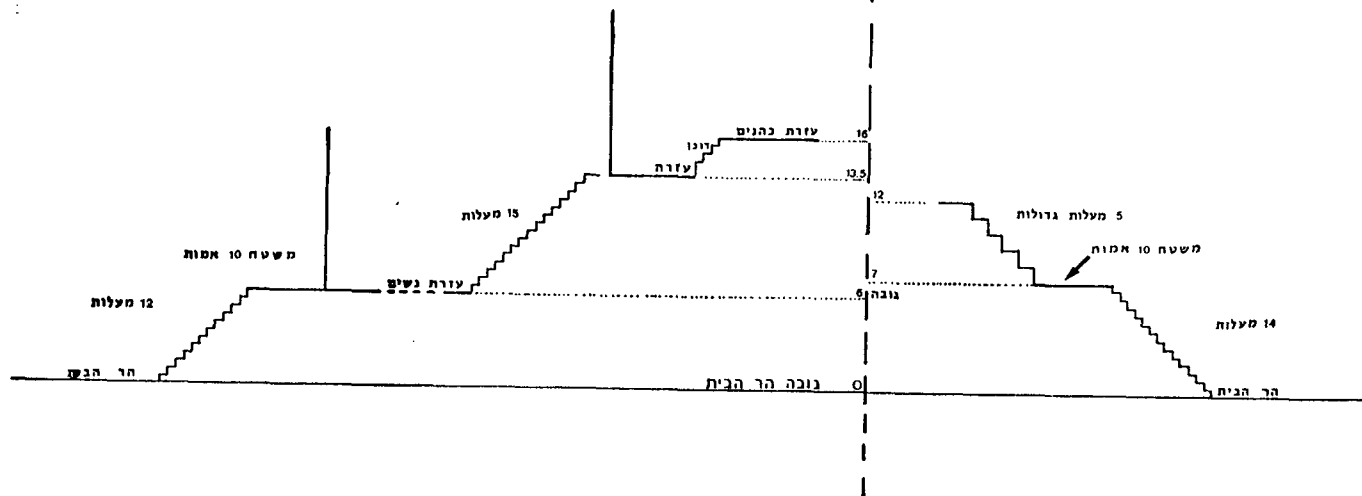
ד. דברי יוספוס נאמרו במפורש על הצד הצפוני והדרומי, ולא על הצד המזרחי, שכן כאשר דיבר על חמש המעלות שעלו מן הרחבה שלפני הפתחים, כתב כי הן גדולות יותר מהמעלות שמעזרת נשים לעזרת ישראל. ומכאן שתפקיד אותן מעלות מבחינת הפרשי הגובה זהה. אבל הן אינן בצד של עזרת נשים (ודבר זה גם מתחייב מעצם ההפרש של חמש עשרה האמות שנקט כהפרש בין גובה הר הבית לעזרה, הפרש שאינו נכון בחזית המזרח).

ה. משטח של עשר אמות היה לפני הפתחים מעל ארבע עשרה המעלות (בשאלה זו, אף כי לא כך פירשו המפרשים את המשנה, אין בדבריו סתירה למקורות, כיוון שהמפרשים לא נקטו עמדה ממשית בשאלה האם הרחוב של עשר אמות כולל את המדרגות, ואם אינו כולל, היכן הוא נמצא, ודבריהם נאמרו בנושא זה בהשערה). להלן חתך, המראה את העליה מכיוון מזרח עזרת נשים, וחתך המראה את העליה מכיוון דרום או צפון.

4 מלחמות, ספר חמישי ה, ב.

חתך ממזרח למערב
על פי מסכת חזקת

חתך מצפון לדרום
על פי יוספוס

[298]

ת מ ו ג ה 33 : חתכים המראים את הפרשי הגובה בין העזרות להר הבית ע"פ המשנה במסכת מידות וע"פ יוסף בן מתתיהו. גובה מדרגה רגילה הוא כידוע חצי אמה. אנו שרטטנו מדרגה גדולה כמדרגה של אמה כמו שמצאנו בדוכן שבין עזרת ישראל לעזרת כהנים.

ד. פתרון צורת החיל ומיקומו

עובדה נוספת אשר כתב יוספוס, ואשר מתחייבת מהיות החומה על שפת החר היא, כי לא בלט שום מבנה מחוץ לחומה החוצה. עובדה זו מאלצת אותו לומר כי חומת המתחם המקודש העליון כללה בתוכה את בית המוקד ושאר המבנים הצמודים לעזרה. ואם כן אין זו חומת העזרה במשמעות הרגילה, כי את העזרה מצד פנים אמנם הקיפה חומה קפו על קלה אמות. אבל היתה שם עוד חומה, אשר הקיפה את המבנים הבולטים מחומת העזרה החוצה. ובין החומות היו בית המוקד ולשכת טלאי קרבן, ועוד מבנים שונים אשר יוספוס לא הזכירם כתחום בפני עצמו, בהיותם בעיקר תחומי שירות למלכן המקודש ביותר קפו על קלה. חומה זו רבועה היתה ועמדה על שפת הגבעה המרכזית, היות שכל המבנים שהיו צמודים לעזרה חייבים היו להיות באותו מפלס גובה של העזרה (ואפשר שהיה אותו התחום משופע מעט, או שהיו בו מפלסים אחדים, כדי ליישב את שאלת הפרש הגבהים שהצבענו עליה לעיל בדברי יוספוס). ואכן חומה זו במקומה היה לה גם תפקיד אסטרטגי בזמן שהרומאים ניסו להחריב את ההיכל (וזאת יכולה היטב לקיים דווקא חומה הבנויה על שפת הגבעה). חומה זו, שהיא חומת המקדש הפנימי, התאחדה בצד המזרח עם חומת העזרה. שטח בין החומותיים הוא שטח אשר לחיל יחשב מבחינת ההגדרה ההלכתית ואפשר שעל שם חומה זו נקרא השטח חיל, כדברי כמה ראשונים.

מחוץ לאותה חומה, החלה ירידה משמעותית של חמש מדרגות גדולות, מפלס ישר של עשר אמות (שעליו דיברה גם המשנה) ואחר כך ירידה של ארבע עשרה מעלות, עד לגובה הר הבית. והנה עצם קיומו של משטח עשר אמות מחוץ לחומת החיל, מוכיח, שדין חיל יש גם לשטח שמחוץ לאותה חומה, ומסתבר שהשטח נמשך עד לסורג.

דברים אלו תואמים את דברי מפרשי המשנה בדבר תוספת לחיל בצפון ובדרום. והנה, אחר שאנו יודעים כי התוספת לחיל תלויה במבנה החר, כי את כל הגבעה המרכזית הקיף החיל, ברור כי כל שנמצא היום בגובה מפלס העזרה, אף שמתפשט הרבה מחוץ לקל"ה אמה, בכלל החיל יחשב. בפרט אמור הדבר לגבי שטח שבו צורת הקרקע בעבר ידועה על פי הסלע הטבעי.

לפיכך הדבר ברור, כי כל השטח של הרמה שבמרכז הר הבית (ראה במפות השונות) בכלל המשטח העליון של החיל הוא י, ושטח זה או קרוב אליו היה מוקף חומה. מחוץ לאותה חומה, עד הסורג גם כן, בכלל קדושת החיל הוא. ויש להחמיר מלוא אורך השיפוע (כי מספר המדרגות שהיה שם וגודלן אינו ברור כאמור), וכן תוספת של משטח עשר אמות שהיה נמוך במעט מן העזרות, אך גבוה משטח הר הבית.

שיטה זו היא מעין פשרה בין הראשונים, כי לשיטה זו אכן העיקר כדברי הראשונים שהחיל חומה זולת הסורג. אך עשר אמות הוא רוחב משטח הסמוך למעלות החיל. בעיקר נותנת שיטה זו פתרון הכרחי לשאלות ההנדסיות והטופוגרפיות של המפלסים השונים וניצולם.

יש להכריע כדעה זו, דעל כל פנים אין להכחיש שהמשטח של הרמה שבמרכז הר הבית, על פני הסלע הוא בנוי, ושטח החיל שטח ירידה הוא עד למפלס הר הבית עצמו.

